

DOMINIKA KUŚNIERZ-KRUPA

dr hab. inż. arch., prof. PK
Instytut Historii Architektury i Konserwacji Zabytków
Wydział Architektury, Politechnika Krakowska
e-mail: dkusnierz-krupa@pk.edu.pl

MICHAŁ KRUPA

dr inż. arch.
Zakład Urbanistyki i Architektury
Instytut Projektowania Urbanistycznego
Wydział Architektury, Politechnika Krakowska

WIŚLICA – POMNIK HISTORII

WIŚLICA – MONUMENT OF HISTORY

STRESZCZENIE

Niniejszy artykuł poświęcono zagadnieniu uznania Wiślicy za Pomnik Historii. Ta forma ochrony zabytków jest jedną z pięciu wymienionych w Ustawie o ochronie zabytków i opiece nad zabytkami. Na listę Pomników Historii można wpisać zabytek, który posiada szczególne wartości kulturowe i ma wyjątkowe znaczenie dla polskiej kultury. Zdaniem autorów Wiślica posiada wymienione wyżej cechy, a co za tym idzie może pretendować do tego, aby jako zespół urbanistyczno-architektoniczny zostać uznana za Pomnik Historii Polskiej Kultury Narodowej. Ten zabytkowy ośrodek, będący w przeszłości miastem, a obecnie siedzibą gminy położony jest na terenie województwa świętokrzyskiego, w powiecie buskim. Na terenie Wiślicy do dzisiaj zachowały się wątki osadnicze z okresu wczesnego średniowiecza oraz relikty urbanistyczne i architektoniczne z przełomu XIII i XIV wieku, co czyni Wiślicę rzadkim przykładem złożonego zespołu osadniczego, w którym występują zasadniczo wszystkie formy rozwojowe urbanistyki wczesnego i dojrzałego średniowiecza.

Słowa kluczowe: ochrona zabytków, pomnik historii, Wiślica, średniowiecze

ABSTRACT

This article addresses the issue of acknowledging Wiślica as a Monument of History. That form of monument protection is one of the five listed in the Monument Protection Act. A monument that can be entered into the list of Monuments of History must possess a special cultural value and unique significance for Polish culture.

According to the authors, Wiślica possesses the above mentioned features, and consequently can aspire, as an urban-planning-architectonic complex, to become acknowledged as a Monument of History of Polish National Culture.

That historic centre, once a city and nowadays a municipality, is located in the Świętokrzyskie Voivodeship, in Busko County. In Wiślica settlement remains from the early medieval period and urban and architectonic relics from the turn of the 13th and 14th century have been preserved until today, which makes Wiślica a rare example of an elaborate settlement complex in which basically occur all forms of urban development from the early and high Middle Ages.

Key words: monument protection, monument of history, Wiślica, medieval period

1. WSTĘP

Średniowieczne miasto Wiślica, obecnie ma status wsi. Położone jest na terenie województwa świętokrzyskiego, w powiecie buskim. Niegdyś, obok Krakowa i Sandomierza, było liczącym się ośrodkiem dawnej Małopolski. Geneza jego powstania oraz za-

sób zabytkowy sprawiają, że ten zapomniany przez wielu zespół urbanistyczno-architektoniczny jest szczególnym przykładem złożonego zespołu osadniczego, na który składają się: rezerwat archeologiczno-architektoniczny „Regia”; grodzisko w „Łąkach”; relikty I oraz II kościoła romańskiego; relikty kościoła św. Mikołaja; relikty kościoła św. Marcina;

III.1. Widok na grodzisko w „Łąkach” w latach 60-tych XX wieku. Fot. [w:] Archiwum Katedry Historii Architektury, Urbanistyki i Sztuki Powszechnej Wydziału Architektury Politechniki Krakowskiej (dalej: KHAUiSzP WA PK), s.v.

III.1. View of the hillfort in “Łąki” in the 1960s. Photo: [in:] Archive of the Chair of History of Architecture, Urban Planning and Popular Art, Faculty of Architecture, Cracow University of Technology (further: KHAUiSzP WA PK), s.v.

zespół kościoła kolegiackiego pw. Narodzenia NMP z dzwonnica oraz plebanią (dom Długosza) oraz 9-polowy układ urbanistyczny miasta lokacyjnego. Opisany wyżej zespół zabytkowy i kulturowy Wiślicy oraz bogata historia predysponuje ten ośrodek do wpisów na listę Pomników Historii. Jednak, aby to zostało sfinalizowane należało przeprowadzić badania historii tego zespołu oraz przygotować wielowątkową dokumentację według obowiązującej procedury.

2. POMNIK HISTORII JAKO FORMA OCHRONY ZABYTKÓW

Uznanie obiektu lub zespołu za Pomnik Historii jest jedną z pięciu form ochrony zabytków w Polsce. Zabytek w myśl Ustawy o ochronie zabytków i opiece nad zabytkami z 2003 roku (z późniejszymi zmianami) to „nieruchomość lub rzecz ruchomą, ich części lub zespoły, będące dziełem człowieka lub związane z jego działalnością i stanowiące świadectwo minionej epoki bądź zdarzenia, których zachowanie leży w interesie społecznym ze względu na posiadaną wartość historyczną, artystyczną lub naukową”. Wśród innych form ochrony obiektów zabytkowych cytowana Ustawa wymienia także: wpis do rejestru zabytków (dotyczy zabytków nieruchomych); wpis na Listę Skarbów Dziedzictwa (dotyczy zabytków ruchomych); ustanowienie parku kulturowego, ochronę ujętą w Miejscowym Planie Zagospodarowania Przestrzennego lub w Decyzji o warunkach zabudowy (ew. w Decyzji o lokalizacji celu publicznego¹).

¹ Jeżeli funkcja obiektu ujęta jest w Ustawie o Gospodarce Nieruchomościami z dnia 21 sierpnia 1997 roku z późniejszymi zmianami (art.6, pkt. 5)

Według cytowanej Ustawy terminem „Pomnik Historii” określa się zabytek nieruchomy o szczególnym znaczeniu dla polskiej kultury. Ustanawia go Prezydent RP specjalnym rozporządzeniem, w którym wyszczególnione się cechy danego zabytku świadczące o jego najwyższej wartości, jego granice, a także zamieszczony jest schematyczny plan obiektu lub zespołu².

Pomniki Historii ustanawiane są od 1994 roku. Do chwili obecnej to szczególne wyróżnienie nadano 70 zabytkom. Pomnikami Historii na terenie historycznej Małopolski czyli dzisiejszych województw małopolskiego, podkarpackiego i świętokrzyskiego są: kopalnia soli w Bochni³; krajobrazowy zespół manierystycznego parku pielgrzymkowego w Kalwarii Zebrzydowskiej⁴; historyczny zespół miasta Krakowa⁵; kopalnie krzemienia z okresu neolitu koło Ostrowca Świętokrzyskiego⁶; zespół klasztorny OO. Bernardynów w Leżajsku⁷; zespół zamkowo-parkowy w Łąncucie⁸; kopalnia soli w Wieliczce⁹; a także w wyniku rozporządzenia ogłoszonego w dniu 17 marca bieżącego roku: zespół klasztorny OO. Benedyktynów w Tyńcu oraz Święty Krzyż – pobenedyktynski zespół klasztorny oraz przedchrześcijańskie obwałowania kamienne na Łysej Górze. Należy przy tym zaznaczyć, że na listę Pomników Historii mogą być wpisane nie tylko obiekty i zespoły architektoniczne, ale także krajobrazy kulturowe; układy urbanistyczne lub ruralistyczne; zabytki techniki; obiekty budownictwa obronnego; parki i ogrody; cmentarze; miejsca pamięci najważniejszych wydarzeń lub postaci historycznych oraz stanowiska archeologiczne¹⁰.

Dokładne kryteria, jakie musi spełniać zabytek, aby uzyskać status Pomnika Historii zostały

² USTAWA z dnia 23 lipca 2003 r. o ochronie zabytków i opiece nad zabytkami, <http://isap.sejm.gov.pl/DetailsServlet?id=WDU20031621568>

³ Rozporządzenie Prezydenta RP z 26 września 2000 r. (Dz.U. nr 83 z 2000 r., poz. 938).

⁴ Rozporządzenie Prezydenta RP z 30 października 2000 roku (Dz.U. nr 98 z 2000 r., poz. 1062).

⁵ Rozporządzenie Prezydenta RP z 8 września 1994 r. (Monitor Polski 1994 nr 50 poz. 418).

⁶ Rozporządzenie Prezydenta RP z 8 września 1994 roku (Monitor Polski z dn. 16. września 1994).

⁷ Rozporządzenie Prezydenta RP z 13 kwietnia 2005 (Dz. U. 2005 nr 64 poz. 569).

⁸ Rozporządzenie Prezydenta RP z 25 sierpnia 2005 (Dz. U. 2005 nr 167 poz. 1402).

⁹ Rozporządzenie Prezydenta RP z 8 września 1994 (Monitor Polski 1994 nr 50 poz. 424).

¹⁰ *Pomniki Historii – źródła dziedzictwa kultury. Twórczość, dziedzictwo kulturowe i przyrodnicze bogactwem Polski*, „Biuletyn Forum debaty Publicznej”, nr 10, O. Dziekoński (red.), Wyd. Kancelaria Prezydenta RP, Warszawa 2012, ss. 10-12

Il.2. Widok na kolegiatę w Wiślicy od strony rynku w latach 60-tych XX wieku. Fot. [w:] Archiwum Katedry Historii Architektury, Urbanistyki i Sztuki Powszechnej Wydziału Architektury Politechniki Krakowskiej (dalej: KHAUiSzP WA PK), s.v.

Ill. 2. View of the collegiate church in Wiślica from the market square in the 1960s. Photo: [in:] Archive of the Chair of History of Architecture, Urban Planning and Popular Art, Faculty of Architecture, Cracow University of Technology (further: KHAUiSzP WA PK), s.v.

określone przez Radę Ochrony Zabytków, będącą organem opiniodawczo-doradczym przy Ministrze Kultury i Dziedzictwa Narodowego. Rada podkreśliła, że w związku z faktem, iż uznanie zabytku za Pomnik Historii jest szczególną formą nobilitacji do tego szczególnego wyróżnienia można zgłaszać zabytek nieruchomy o znaczeniu ponadregionalnym o dużych wartościach historycznych, naukowych i artystycznych, mający znaczenie dla polskiego dziedzictwa kulturalnego. Zabytek ten musi być utrwalony w świadomości społecznej i stanowić źródło inspiracji dla kolejnych pokoleń. Ponadto zgłaszany obiekt lub zespół powinien mieć zachowaną pierwotną kompozycję przestrzenną (lub ewentualnie tylko nieznacznie przekształconą) oraz być jednolitym stylowo lub posiadać czytelne i zharmonizowane ze sobą nawarstwienia. Wnioskowany obiekt winien być także odpowiednio wyeksponowany w przestrzeni miejskiej lub krajobrazie i zachowywać pierwotne relacje z otoczeniem. Rada Ochrony Zabytków postuluje również, aby proponowany obiekt (lub zespół) był dziełem wybitnego twórcy (np. architekta, planisty, architekta krajobrazu, ogrodnika), by był dobrze zachowany oraz aby był przedmiotem opieki konserwatorskiej¹¹.

Procedura uznania obiektu (lub zespołu) za pomnik historii została szczegółowo opracowana przez

¹¹ Ibidem, s. 10.

Il.3. Widok na kolegiatę w Wiślicy od strony rynku obecnie. Fot. Autorzy, 2016.

Ill. 3. View of the collegiate church in Wiślica from the market square nowadays. Photo: Authors, 2016.

Narodowy Instytut Dziedzictwa (dalej NID). Zakłada ona etapowość procesu wpisu. Rozpoczyna go wniosek, który winien być zaopatrzony w dokumentację obiektu (lub zespołu) i złożony, za pośrednictwem i po uzyskaniu pozytywnej opinii właściwego Wojewódzkiego Konserwatora Zabytków do Ministra Kultury i Dziedzictwa Narodowego. Trzeba przy tym zwrócić uwagę, że proponowany do wpisu obiekt, zespół, układ przestrzenny lub obszar musi być objęty wcześniej inną ustawową formą ochrony (wpisem do rejestru lub posiadać status parku kulturowego). Dodatkowo dla postulowanych terenów winny być opracowane i uchwalone) miejscowe plany zagospodarowania przestrzennego. Złożony do Ministerstwa wniosek zostaje za pośrednictwem Departamentu Ochrony Zabytków skierowany do NID do weryfikacji i oceny zasadności. Na kolejnym etapie procedury zweryfikowana i oceniona przez NID dokumentacja zostaje przedstawiona do zaopiniowania Radzie Ochrony Zabytków. Jeżeli opinia Rady jest pozytywna, wówczas wniosek ponownie tafia do NID, który sporządza projekt rozporządzenia Prezydenta RP wraz z uzasadnieniem oraz załącznikiem graficznym. Następnie sporządzony przez NID projekt zostaje ostatecznie zweryfikowany przez Ministra Kultury i Dziedzictwa Narodowego, po czym, wraz z całą dokumentacją trafia do Prezydenta RP, do ostatecznej akceptacji. Prezydent po pozytywnym zaopiniowaniu wniosku w formie rozporządzenia, ogłoszonym w „Dzienniku Ustaw uznaje proponowany zabytek za Pomnik Historii, określając jego granice¹².

¹² http://www.nid.pl/pl/Dla_wlascicieli_i_zarzadcow/opiekana-d-zabytkami/pomniki-historii/procedury

Il. 4. Widok na kolegiatę w Wiślicy od strony Placu Solnego w latach 60-tych XX wieku. Fot. [w:] Archiwum Katedry Historii Architektury, Urbanistyki i Sztuki Powszechnej Wydziału Architektury Politechniki Krakowskiej (dalej: KHAUiSzP WA PK), s.v.

Ill. 4. View of the collegiate church in Wislica from the Salt Square in the 1960s. Photo: [in:] Archive of the Chair of History of Architecture, Urban Planning and Popular Art, Faculty of Architecture, Cracow University of Technology (further: KHAUiSzP WA PK), s.v.

3. HISTORIA WIŚLICY

W związku z postulatem wpisania Wiślicy na listę Pomników Historii należało przeprowadzić analizę tej struktury urbanistyczno – architektonicznej ze wskazanie jej elementów, największych wartości oraz stanu zachowania.

Dawne miasto Wiślica jako zespół osadniczy powstało w okresie wczesnego średniowiecza. Wówczas to wykryły się najcenniejsze elementy tego zespołu takie jak: grodzisko w „Łąkach”, zlokalizowane na płd-wsch. od historycznego centrum miasta; drugie grodzisko zlokalizowane na najwyższym wzniesieniu terenowym, nazwane przez Jana Długosza „in Regio” oraz osada podgrodowa, która rozwinęła się wokół kościoła św. Mikołaja i drugiego przedlokacyjnego kościoła położonego w miejscu późniejszej gotyckiej kolegiaty. Na przełomie XII i XIII wieku w Wiślicy dalej rozwijało się osadnictwo. Miała to związek przede wszystkim ze szczególnie dogodnym położeniem tego ośrodka: na starym trakcie handlowym łączącym Kraków z Sandomierzem oraz w rozlewiskach Nidy, co sprzyjało obronności. Wówczas to powstała osada przy kościele św. Marcina. Była ona położona w płd.-wsch. części miasta, przy dawnym trakcie prowadzącym do grodziska w „Łąkach”; oraz położona „extra muros” osada przy kościele św. Wawrzyńca, tworząca, na północ

Il. 5. Widok na kolegiatę w Wiślicy od strony Placu Solnego obecnie. Fot. Autorzy, 2016.

Ill.5. View of the collegiate church in Wislica from the Salt Square nowadays. Photo: Authors, 2016.

za miastem, przy trakcie w kierunku Buska i Sandomierza, późniejsze przedmieście Wiślickie¹³.

Grodzisko w „Łąkach” zlokalizowane jest na wschód od wiślickiego rynku i jako struktura osadnicza powstała na przełomie X i XI wieku. Według dotychczasowych ustaleń naukowych było ono ważnym punktem strategicznym przy przeprawie przez rozlewiska Nidy oraz miejscem wymiany towarowej na ruchliwym trakcie¹⁴. Można domniemywać, że gród rozwijał się etapami i miał zasadniczo trzy fazy rozwojowe. Do naszych czasów przetrwały jedynie relikty tej struktury, która jako zorganizowana osada przestała funkcjonować w połowie XIII wieku¹⁵.

Z kolei grodzisko „in Regio” ukształtowało się na terenie położonym na zachód od centrum Wiślicy. Określenie „in Regio”, przywołane po raz pierwszy przez Jana Długosza¹⁶ oznacza teren należący do władcy, co potwierdza lokalizację na opisywanym obszarze zespołu pałacowego jako siedziby książęcej o wyjątkowych cechach (dwa palatia i towarzyszące im dwie rotundy). Pierwotny gród istniał na „Regii” prawdopodobnie już w wieku IX. Badacze historii Wiślicy wysuwają hipotezę, że na

¹³ F. Kiryk, *Urbanizacja Małopolski: województwo sandomierskie XIII-XVI wiek*, Wyd. Regionalny Ośrodek Studiów i Ochrony Środowiska Kulturowego, Kielce 1994, s. 159.

¹⁴ P. Kardyś, *Wiślica w średniowieczu i w okresie wczesnonowoczesnym*, Wyd. Kieleckie Towarzystwo Naukowe, Kielce 2006, s. 29.

¹⁵ W. Antoniewicz, Z. Wartołowska, *Prace wykopaliskowe w Wiślicy w latach 1953 i 1954*, [w:] *Sprawozdania Archeologiczne* nr 1, 1955, s. 239.

¹⁶ Jan Długosz, *Liber beneficiorum dioecesis cracoviensis*, t. 1, A. Przedziecki (Wyd.), Kraków 1863, s. 404.

przełomie X-XI wieku rozbudowano go w bardziej złożoną strukturę obronną, która była zespołem dwuczłonowym, ograniczonym fosą oraz umocnieniami ziemnymi¹⁷. Nie wiadomo kiedy dokładnie zespół ten stracił na znaczeniu, być może, że podobnie jak grodzisko w „Łąkach”, w połowie wieku XIII, w wyniku niszczącego najazdu Tatarów, który sprawił, że cała Wiślica była pogrążona w stagnacji przez kolejne 100 lat. Po grodzisku „in Regio” do naszych czasów pozostały relikty archeologiczne, które wciąż pozostają wyzwaniem dla archeologów i zapewne kryją jeszcze wiele informacji o przeszłości tego wczesnośredniowiecznego zespołu urbanistyczno-architektonicznego.

W okresie wczesnego średniowiecza w Wiślicy powstały cztery obiekty sakralne. Były to wymienione wcześniej: kościół św. Mikołaja; kościół św. Marcina oraz dwa kościoły romańskie istniejące w miejscu późniejszej, kazimierzowskiej Kolegiaty¹⁸. Z kościołami tymi, które pełniły zapewne funkcje refugialne związane było osadnictwo o charakterze otwartym.

Pierwsza ze wspomnianych świątyń – pw. św. Mikołaja położona była w centrum osady. Ostatnie ustalenia archeologiczne datują ten obiekt na przełom X i XI wieku. Wkrótce po powstaniu kościoła powiększono, dobudowując doń nowy aneks. Wiadomo, iż przy opisywanym kościele funkcjonował cmentarz oraz osada z placem handlowym (prawdopodobnie osada targowa¹⁹), który w dokumentach źródłowych określano jako rynek bydłocy lub solny²⁰.

Z wieku XII pochodzi, położony w płd.-wsch. części Wiślicy, kościół św. Marcina. Badacze wysuwają hipotezę, że pierwotnie murowaną świątynię z stosunkowo bogatym wyposażeniem ufundowały ród rycerski Adwańców. Kościół w wieku XV spłonął w pożarze. Później odbudowano go już jako obiekt drewniany, który pełnił funkcje świątyni filialnej. Rozebrano go w wieku XIX²¹.

Kościół romański, które były zlokalizowane w centrum późniejszego miasta lokacyjnego to

¹⁷ E. Dąbrowska, *Studia nad osadnictwem wczesnośredniowiecznym ziemi wiślickiej*, Wyd. Zakł. Narodowy im. Ossolińskich, Wrocław 1965, ss. 289-290.

¹⁸ W. Antoniewicz, *Znaczenie odkryć w Wiślicy*, „Silesia Antiqua” 10, 1969, ss. 105-116.

¹⁹ K. Kuśnierz, D. Kuśnierz-Krupa, M. Krupa, *Comments to the history of spatial development of Wiślica in the middle ages*, „Technical Transactions 5/2017 – Czasopismo Techniczne 5/2017. Architecture and Urban Planning, Wyd. PK, Kraków 2017, ss. 5-14.

²⁰ P. Kardys, op.cit, ss. 44-46.

²¹ E. Twarowska, *Cmentarzysko i kościół św. Marcina w Wiślicy*, „Światowit” 35, 1982, ss. 195-253.

Il. 6. Widok na fragment rynku w Wiślicy w latach 60. XX wieku. Fot. [w:] Archiwum Katedry Historii Architektury, Urbanistyki i Sztuki Powszechnej Wydziału Architektury Politechniki Krakowskiej (dalej: KHAUiSzP WA PK), s.v.

Ill. 6. View of a fragment of the market square in Wiślica in the 1960s. Photo: [in:] Archive of the Chair of History of Architecture, Urban Planning and Popular Art, Faculty of Architecture, Cracow University of Technology (further: KHAUiSzP WA PK), s.v.

Il. 7. Widok na fragment rynku w Wiślicy w latach 60-tych XX wieku. Fot. [w:] Archiwum Katedry Historii Architektury, Urbanistyki i Sztuki Powszechnej Wydziału Architektury Politechniki Krakowskiej (dalej: KHAUiSzP WA PK), s.v.

Ill. 7. View of a fragment of the market square in Wiślica in the 1960s. Photo: [in:] Archive of the Chair of History of Architecture, Urban Planning and Popular Art, Faculty of Architecture, Cracow University of Technology (further: KHAUiSzP WA PK), s.v.

pierwotnie XII-wieczna, jednonawowa świątynia, którą została przekształcona w 3-nawową, zwieńczoną dwoma wieżami²². Badacze domniemają, że

²² P. Kardys, op.cit, ss. 45-46.

Il. 8. Widok na fragment rynku w Wiślicy – narożnik północno-zachodni. Fot. Autorzy, 2016.

Ill. 8. View of a fragment of the market square in Wiślica – the north-west corner. Photo: Authors, 2016.

przebudowa ta poddyktowana była podniesieniem rangi kapituły wiślickiej.

Wyżej opisane wątki osadnicze w okresie wczesnego średniowiecza tworzyły aglomerację na kształt innych, istniejących w tym okresie w Polsce i w Europie (m.in. Kraków, Gniezno, Poznań, Wrocław, Hildesheim).

Okres dojrzałego średniowiecza przyniósł rozwój i zmiany przestrzenne w ośrodku. Nie wiadomo dokładnie kiedy lokowano Wiślicę. Można jednak założyć, że lokacja wpłynęła na rozmieszczenie w centrum ośrodka zdefiniowanego, ortogonalnego układu urbanistycznego (opartego o model 9-poloowy), adaptujący wcześniejsze stany zagospodarowania, które opisano wcześniej²³. Część badaczy uważa, że lokację miasta przeprowadził książę Bolesław Wstydlivy w okresie zbliżonym do lokacji Krakowa czyli na początku 2 połowy XIII w.²⁴. Władcą, który przyczynił się do rozwoju miasta był znany ze swej działalności urbanizacyjnej król Kazimierz Wielki²⁵. Darował on Wiślicy liczne przywileje²⁶, ufundował, w bloku przekątniowym od rynku gotycką kolegiatę, a także rozbudował obwód obronny²⁷.

Wracając do problematyki układu urbanistycznego Wiślicy, który wytyczono w wieku XIII, należy dodać, że centrum miasta zajął rynek o wymiarach

Il. 9. Widok na fragment rynku w Wiślicy – narożnik południowo-zachodni. Fot. Autorzy, 2016.

Ill. 9. View of a fragment of the market square in Wiślica – the south-west corner. Photo: Authors, 2016.

ok. 2 x 2 sznury. Przestrzeń ta jest obecnie nieco zdeformowana m.in. przez modyfikacje głębokości niektórych bloków zabudowy. Na rynku, w średniowieczu zlokalizowany był ratusz, waga, poszczygarnia, jatki oraz kramy sukiennicze²⁸.

4. PODSUMOWANIE

Reasumując powyższe rozważania należy zaakcentować te wartości zespołu urbanistyczno-architektonicznego Wiślicy, które czynią tę strukturę wyjątkową i pozwalają na wysunięcie postulatu wyróżnienia Wiślicy wpisem na listę Pomników Historii.

Wśród cech, które stanowią o szczególnej wartości kulturowej miasta i sprawiają, że zajmuje ono wyjątkowe miejsce w polskiej kultury należy wymienić przede wszystkim układ urbanistyczny, który wykrył się w okresie wczesnego i dojrzałego średniowiecza i który zawiera niemal wszystkie występujące w tym okresie formy rozwojowe poczynając od zespołu grodowo-podgrodowego, przez osadę targową, aglomerację wczesnośredniowieczną po ortogonalny, zdefiniowany układ urbanistyczny według modelu 9-poloowego.

Na podstawie wykonanej dokumentacji historycznej oraz analizy dawnych stanów zagospodarowania zespół badaczy z Wydziału Architektury Politechniki Krakowskiej²⁹ opracował materiał do wniosku o uznanie Wiślicy za Pomnik Historii. We wniosku określono m.in. granice terenu zespołu, któ-

²³ Z. Warłowska, *Wyniki badań archeologicznych w Wiślicy*, „Ochrona zabytków” nr 13/1-4 (48-51), Wyd. ODZ, s. 82.

²⁴ J. Krzyżanowski, *Polityka miejska Bolesława Wstydliwego*, [w:] *Studia historyczne ku czci Stanisława Kutrzeby*, t. 2, Kraków 1938, ss. 381-430 oraz F. Kiryk, *op.cit.*, s. 159.

²⁵ P. Kardys, *op.cit.*, s. 109.

²⁶ Ibidem.

²⁷ Jan z Czarnkowa, *Kronika polska 1333-1384*, [w:] *Monumenta Poloniae Historica – Pomniki dziejowe Polski*, t. II, Warszawa 1961, ss. 625-627.

²⁸ P. Kardys, *op.cit.*, ss. 134-135.

²⁹ Dokumentacja została opracowana przez zespół w składzie: prof. dr hab. inż. arch. Andrzej Kadłuczka, prof. dr hab. inż. arch. Kazimierz Kuśnierz, dr hab. inż. arch. Dominika Kuśnierz-Krupa, dr hab. Klaudia Stala, dr inż. arch. Michał Krupa, mgr inż. arch. Dominik Przygodzki.

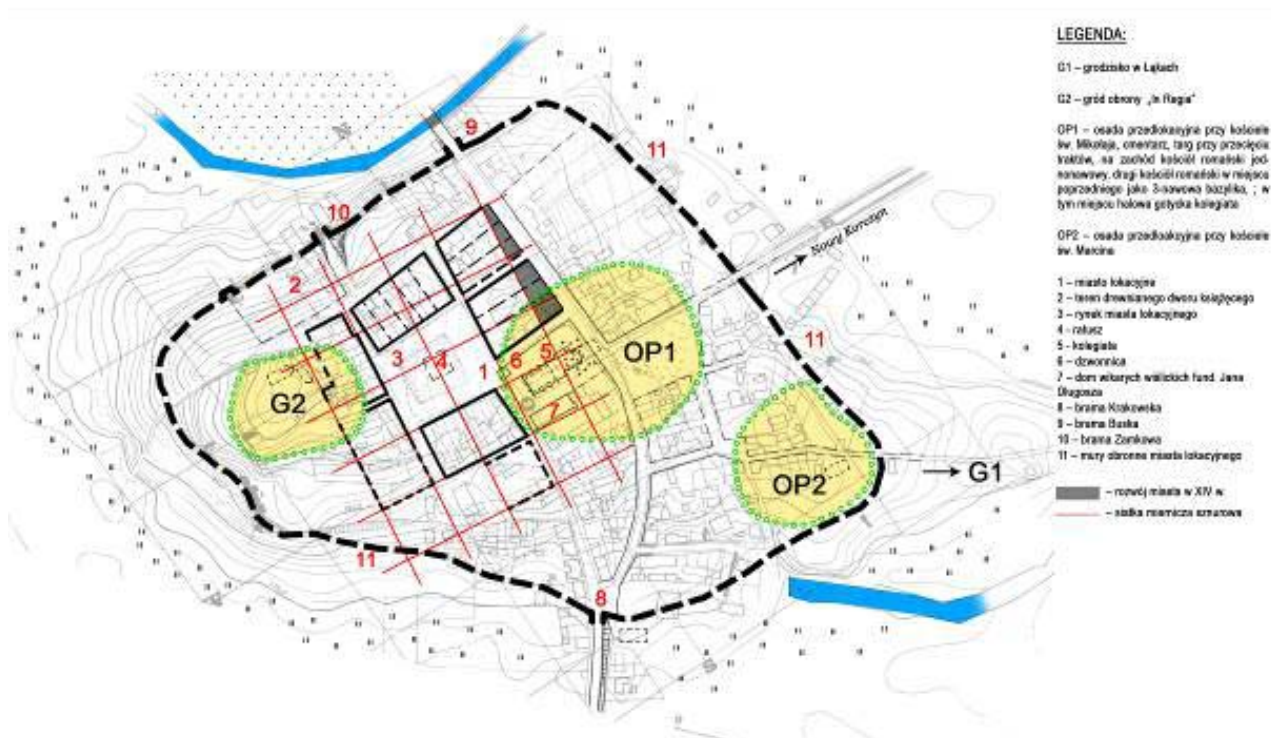
Il. 10. Widok na dom Długosza w latach 60-tych XX wieku. Fot. [w:] Archiwum Katedry Historii Architektury, Urbanistyki i Sztuki Powszechnej Wydziału Architektury Politechniki Krakowskiej (dalej: KHAUiSzP WA PK), s.v.

Ill. 10. View of the House of Długosz in the 1960s. Photo: [in:] Archive of the Chair of History of Architecture, Urban Planning and Popular Art, Faculty of Architecture, Cracow University of Technology (further: KHAUiSzP WA PK), s.v.

Il. 11. Widok na dom Długosza w Wiślicy obecnie. Fot. Autorzy, 2016.

Ill.11. View of the House of Długosz in Wiślica nowadays. Photo: Authors, 2016.

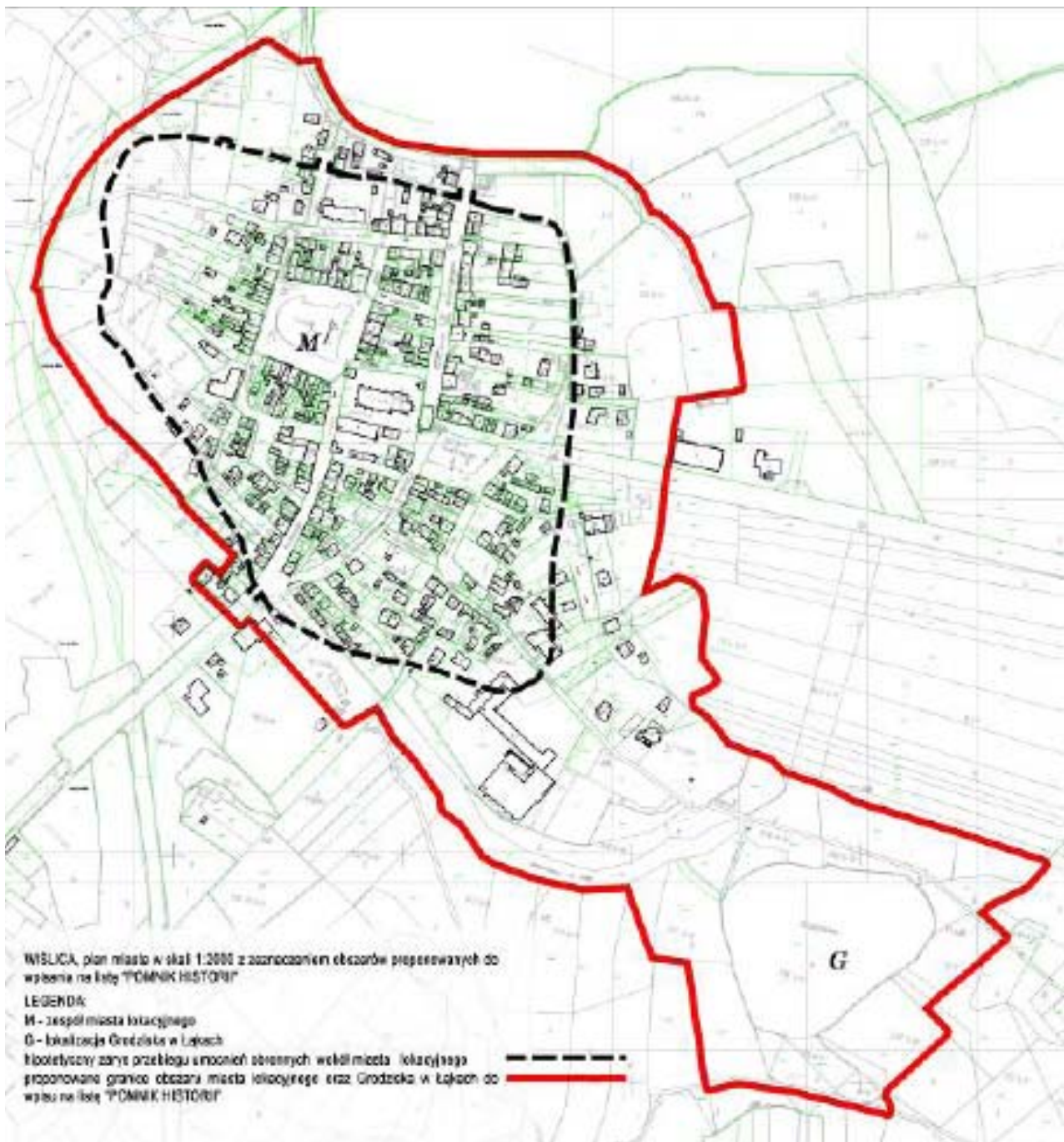
Il. 13. Proponowane granice obszaru objętego ochroną jako Pomnik Historii, Oprac. Autorzy, 2016.

Ill. 13. Proposed boundary of the area under protection as Monument of History, prep. Authors, 2016.

re winny być objęte ww. formą ochrony. Jest to teren dawnej wyspy miejskiej z opisanymi wyżej średnio-wiecznymi relikdami i obiektami wraz z otuliną gwarantującą ochronę sylwetki tego wyjątkowego założenia (zob. ryc.12).

Nobilitacja w postaci uznania Wiślicy za Pomnik Historii może pozytywnie wpłynąć także na

jej rozwój gospodarczy. Odpowiednie wykorzystanie oraz wypromowanie miasta pod kątem jego zasobu kulturowego może sprawić, że Wiślica stanie się ważnym punktem na mapie turystyki kulturowej Polski. To z kolei może wpłynąć na rozwój bazy noclegowej, gastronomicznej oraz funkcji pokrewnych, co będzie sprzyjało ożywieniu gospodarczemu.

II. 12. Wiślica. Zespół architektoniczno–urbanistyczny z oznaczeniem średniowiecznych obiektów oraz przestrzeni. Autorzy, 2016.

III. 12. Wiślica. The architectonic–urban complex with marked medieval objects and spaces. Authors, 2016.

Na koniec należy wspomnieć, że uznanie zabytku za Pomnik Historii daje możliwości pozyskania dodatkowych środków zewnętrznych na jego rewitalizację i ochronę. Zatem trzeba mieć nadzieję, że inicjatywa uznania Wiślicy za Pomnik Historii, która wypłynęła nie tylko ze strony władz lokalnych,

ale także ze ogólnopolskiego środowiska konserwatorów oraz historyków architektury i urbanistyki, powiedzie się i pomoże nie tylko w ochronie tego zespołu, ale także w jego lepszej promocji i popularyzacji wiedzy o jego przeszłości.

WIŚLICA – MONUMENT OF HISTORY

INTRODUCTION

The medieval town of Wiślica nowadays has the status of a village. It is located in the Świętokrzyskie Voivodeship, in Busko County. Once it used to be an important centre in the old Lesser Poland, besides Krakow and Sandomierz. Its origins and historic resources make this forgotten urban-architectonic complex a special example of an elaborate settlement complex, consisting of: an archaeological-architectonic reserve “Regia”; a hillfort in “Łąki”; relics of the 1st and 2nd Romanesque church; relics of the church of St. Nicholas; relics of the church of St. Martin; the complex of the collegiate church of Nativity of the Blessed Virgin Mary with a bell tower and the rectory (the House of Długosz), and the 9-square urban layout of a chartered town. The above described historic and cultural resources of Wiślica and its eventful history predisposes the centre to be entered onto the list of Monuments of History. However, in order to finalise it, the research of the history of the complex had to be carried out, and a thorough documentation in accordance to the currently binding procedures had to be prepared.

MONUMENT OF HISTORY AS A FORM OF MONUMENT PROTECTION

Acknowledging an object or a complex as a Monument of History is one of the five forms of monument protection in Poland. According to the Monument Protection Act from 2003 (and later amendments) a monument is “property or a movable object, their part of complex, man-made or connected to human activity and bearing evidence of a bygone epoch or event, the preservation of which is in the public interest because of the represented historic, artistic or scientific value”. Among other forms of protecting historic objects, the quoted Act also mentions: an entry in monument register (concerns immovable monuments); an entry into the List of Heritage Treasures (concerns movable objects); establishing a cultural park, protection included in the Local Plan of Spatial Development or the Decision about building development condition (or the Decision on location of a public aim¹).

¹ If function of the object is mentioned in the document titled “Ustawa o Gospodarce Nieruchomościami z dnia 21 sierpnia 1997 roku” with changes (art.6, pkt. 5)

In accordance with the quoted Act, the term “Monument of History” applies to an immovable property of special significance to the Polish culture. The title is awarded by the President of the Republic of Poland in a special regulation which lists the features of a given monument confirming its supreme value, its boundaries, and includes a schematic plan of the object or complex².

Monuments of History have been awarded since 1994. Until now 70 monuments have been granted that prestigious title. In the area of historic Lesser Poland i.e. present-day Lesser Poland, Podkarpackie and Świętokrzyskie Voivodeships, Monuments of History include: the salt mine in Bochnia³; the landscape complex of the mannerist pilgrimage park in Kalwaria Zebrzydowska⁴; the historic complex of the city of Krakow⁵; the flint mines from the Neolithic near Ostrowiec Świętokrzyski⁶; the monastic complex of the Bernardines in Leżajsk⁷; the park and palace complex in Łańcut⁸; the salt mine in Wieliczka⁹; and as a result of the regulation published on March 17, 2017, the monastic complex of the Benedictines in Tyniec, as well as Święty Krzyż (Holy Cross) – the post-Benedictine monastic complex and pre-Christian stone walls on Łysa Góra. It should be emphasised that the list of Monuments of History may include not only architectonic objects and complexes, but also cultural landscapes; urban or rural layouts; monuments of technology; objects of defensive architecture; parks and gardens; cemeteries; sites commemorating the most important events or historic personages, and archaeological sites¹⁰.

² USTAWA z dnia 23 lipca 2003 r. o ochronie zabytków i opiece nad zabytkami, <http://isap.sejm.gov.pl/DetailsServlet?id=WDU20031621568>

³ Rozporządzenie Prezydenta RP, 26.09.2000 (Dz.U. nr 83 z 2000 r., poz. 938).

⁴ Rozporządzenie Prezydenta RP, 30.10.2000 (Dz.U. nr 98 z 2000 r., poz. 1062).

⁵ Rozporządzenie Prezydenta RP, 8.09.1994 (Monitor Polski 1994 nr 50 poz. 418).

⁶ Rozporządzenie Prezydenta RP, 8.09.1994 (Monitor Polski z dn. 16. września 1994).

⁷ Rozporządzenie Prezydenta RP, 13.04.2005 (Dz. U. 2005 nr 64 poz. 569).

⁸ Rozporządzenie Prezydenta RP, 25.08.2005 (Dz. U. 2005 nr 167 poz. 1402).

⁹ Rozporządzenie Prezydenta RP, 8.09.1994 (Monitor Polski 1994 nr 50 poz. 424).

¹⁰ *Pomniki Historii – źródła dziedzictwa kultury. Twórczość, dziedzictwo kulturowe i przyrodnicze bogactwem Polski*, „Biuletyn Forum debaty Publicznej”, no 10, O. Dziekoński (edit.), Publ. Kancelaria Prezydenta RP, Warszawa 2012, pp. 10-12

Precise criteria that have to be met by a monument in order to be granted the status of the Monument of History have been determined by the Heritage Protection Council, which is a consultative-advisory body by the Minister of Culture and National Heritage. The Council emphasised that because awarding the title of a Monument of History is a special form of ennobling a monument, that particular status can be granted to immovable monuments of above-regional significance and considerable historic, scientific and artistic value, which is important to Polish cultural heritage. Such a monument must be preserved within social consciousness and constitute a source of inspiration for next generations. Moreover, the entered object or complex should feature the original spatial composition (or possibly only slightly altered) and be stylistically homogeneous or possess clear and harmonious accumulations. The proposed object should also be suitably exhibited within urban space or landscape, and maintain original relations with its surroundings. The Heritage Protection Council also demands that the proposed object (or complex) should be: a work by an outstanding artist (e.g. an architect, urban planner, landscape architect, and gardener), be well-preserved, and be under conservation care¹¹.

The procedure of acknowledging an object (or a complex) as a monument of history was prepared in detail by the National Heritage Institute (further NHI). It assumes that there are several stages of the entry process. It starts with an application that should be accompanied by the object (or complex) documentation and submitted, via and after obtaining an approval of an appropriate Voivodeship Monument Conservator, to the Minister of Culture and National Heritage. It should be noted that such an object, complex, spatial layout or area proposed for an entry should have already been offered another statutory form of protection (an entry to the register or given the status of a cultural park). Additionally, local plans of spatial development ought to have been prepared and approved for proposed areas. The application submitted to the Ministry is then sent, by means of the Department of Monument Protection, to the NHI to be verified and to assess its legitimacy. At the next stage of the procedure, the documentation verified and evaluated by the NHI is forwarded to the Monument Protection Council to express their opinion. If the Council's opinion is positive, then the application is referred back to the NHI which prepares a project of a regulation of the President of RP with a justification and a graphic attachment. Then

the project prepared by the NHI is finally verified by the Minister of Culture and National Heritage, after which with the complete documentation it is sent to the President of RP for final approval. The President, after approving the application in the form of a regulation published in the "Journal of Laws" awards the proposed historic object the title of the Monument of History, and determines its boundaries¹².

HISTORY OF WIŚLICA

In connection with the proposal of entering Wiślica into the list of Monuments of History, its urban-architectonic structure had to be analysed in order to indicate its elements, the greatest values and the state of preservation.

The former town of Wiślica was established as a settlement complex during the early medieval period. It was then that the most valuable elements of the complex came into being, such as: the hill-fort in "Łąki" located to the south-east of the historic town centre; the other hillfort located on the highest hill in the area, named "in Regio" by Jan Długosz; and a sub-settlement formed around the church of St. Nicholas and another pre-foundation church situated on the site of the later Gothic collegiate church. At the turn of the 12th and 13th century the settlement process still developed in Wiślica. It was primarily related to the particularly convenient location of the town: along the old trace route linking Krakow and Sandomierz, and in the overflow area of the Nida River, which enhanced its defensive features. It was then that the settlement by the church of St. Martin was established. It was located in the south-east part of the town, by the old route leading to the hillfort in "Łąki"; and the "extra muros" settlement by the church of St. Lawrence, creating the later Wiślica suburb to the north of the town, by the route running to Busko and Sandomierz¹³.

The hillfort in "Łąki" is located to the east of the main square in Wiślica and as a settlement structure was established at the turn of the 10th and 11th century. According to the scientific findings so far, it used to be a vital strategic point by the ford across the Nida River overflow area and a bartering place on a busy route¹⁴. It can be surmised, that the hillfort

¹¹ Ibidem, p. 10.

¹² http://www.nid.pl/pl/Dla_wlasciocieli_i_zarzadcow/opiekana-d-zabytkami/pomniki-historii/procedury

¹³ F. Kiryk, *Urbanizacja Małopolski: województwo sandomierskie XIII-XVI wiek*, Publ. Regionalny Ośrodek Studiów i Ochrony Środowiska Kulturowego, Kielce 1994, p. 159.

¹⁴ P. Kardyś, *Wiślica w średniowieczu i w okresie wczesnonowoczesnym*, Publ. Kieleckie Towarzystwo Naukowe, Kielce 2006, p. 29.

developed by stages and had at least three basic phases of development. Only relics of the structure, which ceased to exist as an organised settlement in the mid-13th century, have survived until the present¹⁵.

The hillfort “in Regio” was established in the area located to the west of the centre of Wiślica. The term “in Regio”, used for the first time by Jan Długosz¹⁶, denotes the land belonging to the monarch, which confirms the location within the described area of a palatial complex as a ducal seat with outstanding features (two palatia and two rotundas accompanying them). The original hillfort may have existed in “Regio” already in the 9th century. Scientists researching the history of Wiślica put forward a hypothesis, that at the turn of the 10th-11th century, it was expanded into a more elaborate defensive structure which might have been a two-part complex, surrounded by a moat and ramparts¹⁷. It is not known when exactly the complex lost its significance; perhaps, like the hillfort in “Łąki” in the mid-13th century, as a result of a devastating Tartar raid due to which whole Wiślica fell into stagnation for the next 100 years. Archaeological relics of the “in Regio” hillfort have remained until the present times, which still pose a challenge for archaeologists and may still reveal much information about the past of that early-medieval urban-architectonic complex.

During the early-medieval period, four church objects were built in Wiślica. They were the aforementioned: the church of St. Nicholas; the church of St. Martin and two Romanesque churches existing on the site of the later collegiate church commissioned by King Kazimierz¹⁸. Open-type settlement was connected with the churches which might have served a refugial function.

The first from the above mentioned churches – dedicated to St. Nicholas was situated in the centre of the settlement. The latest archaeological findings date the object to the turn of the 10th and 11th century. Soon after its construction, the church was expanded by adding a new annexe to it. It is known that a cemetery and a settlement with a market square (probably a trade settlement¹⁹), which is defined as a

cattle or salt market in historical sources, functioned by the described church²⁰.

The church of St. Martin located in the south-east part of Wiślica dates back to the 12th century. Scientists have offered a hypothesis that the original masonry church with relatively rich furnishings may have been founded by the knightly family of Awdaniec. The church burnt down in a fire in the 15th century. It was later rebuilt as a wooden object which served as a filial church. It was dismantled in the 19th century²¹.

The Romanesque churches, which were located in the centre of the later chartered town, were originally a 12th-century one-nave building that was transformed into a three-aisle church with two towers²². Scientists assume, that the transformation was dictated by elevating the rank of the Wiślica Chapter.

During the early medieval period, the above described settlement themes constituted an agglomeration resembling other, existing at that time in Poland and Europe (e.g. Krakow, Gniezno, Poznań, Wrocław, and Hildesheim).

The high Middle Ages brought development and spatial changes in the town. It is not known when precisely Wiślica was founded. It can be assumed, however, that the foundation affected measuring out a defined, orthogonal urban layout (based on the 9-square model) in the centre of the town, adapting previous states of development, which were described earlier²³. Some scientists believe that the town was founded by Duke Bolesław Wstydlivy (the Chaste) at the time close to the foundation of Krakow, i.e. at the beginning of the 2nd half of the 13th c.²⁴ The monarch who contributed to the town's development was King Kazimierz Wielki (the Great) known for his urbanisation activities²⁵. He granted numerous privileges to Wiślica²⁶, founded a Gothic collegiate church in the diagonal block from the main square, and extended the defensive perimeter²⁷.

---

the history of spatial development of Wiślica in the middle ages, „Technical Transactions 5/2017 – Czasopismo Techniczne 5/2017. Architecture and Urban Planning, Publ. PK, Kraków 2017, pp. 5-14.

²⁰ P. Kardyś, *op.cit.*, pp. 44-46.

²¹ E. Twarowska, *Cmentarzysko i kościół św. Marcina w Wiślicy*, „Światowit” 35, 1982, pp. 195-253.

²² P. Kardyś, *op.cit.*, pp. 45-46.

²³ Z. Warołowska, *Wyniki badań archeologicznych w Wiślicy*, „Ochrona zabytków” no 13/1-4 (48-51), Publ. ODZ, p. 82.

²⁴ J. Krzyżanowski, *Polityka miejska Bolesława Wstydliwego*, [in:] *Studia historyczne ku czci Stanisława Kutrzeby*, vol. 2, Kraków 1938, pp. 381-430 and F. Kiryk, *op.cit.*, p. 159.

²⁵ P. Kardyś, *op.cit.*, p. 109.

²⁶ *Ibidem*.

²⁷ Jan z Czarnkowa, *Kronika polska 1333-1384*, [in:] *Monumenta Poloniae Historica – Pomniki dziejowe Polski*, vol.

¹⁵ W. Antoniewicz, Z. Warołowska, *Prace wykopaliskowe w Wiślicy w latach 1953 i 1954*, [in:] *Sprawozdania Archeologiczne* no 1, 1955, p. 239.

¹⁶ Jan Długosz, *Liber beneficiorum dioecesis cracoviensis*, vol. 1, A. Przędziecki (Publ.), Kraków 1863, p. 404.

¹⁷ E. Dąbrowska, *Studia nad osadnictwem wczesnośredniowiecznym ziemi wiślickiej*, Publ. Zakł. Narodowy im. Ossolińskich, Wrocław 1965, pp. 289-290.

¹⁸ W. Antoniewicz, *Znaczenie odkryć w Wiślicy*, „Silesia Antiqua” 10, 1969, pp. 105-116.

¹⁹ K. Kuśnierz, D. Kuśnierz-Krupa, M. Krupa, *Comments to*

Coming back to the issue of the urban layout of Wiślica, which was measured out in the 13th century, it should be added that the town centre was occupied by the main square measuring app. 2 x 2 'cables'. The space is currently slightly deformed e.g. by modification of the depth of some building development blocks. The town hall, a weigh house, a cropping house, meat and cloth stalls were located on the main square in the medieval period²⁸.

SUMMARY

To sum up, the above considerations one has to emphasise those values of urban-architectonic complex of Wiślica, which make that structure unique and allow for putting forward the demand to enter Wiślica into the list of Monuments of History.

Among features which contribute to the unique cultural value of the town and ensure it has a special place in Polish culture, one ought to name firstly the urban layout that crystallised during the early and high Middle Ages, and which encloses almost all forms of development occurring within that period starting from the hillfort-sub-settlement, a trading settlement, early-medieval agglomeration to orthogonal, defined urban layout based on the 9-block model.

On the basis of the collected historic documentation and carried out analysis of the former states of development, the team of researchers from the Faculty of Architecture at the Cracow University of Technology²⁹ prepared materials for an application to recognise Wiślica as a Monument of History. The application included e.g. the boundaries of the area covered by the complex that should be put under the above-mentioned form of protection. It is the area of the old urban island with the above described medieval relics and objects with the surrounding buffer zone ensuring preservation of the silhouette of the unique complex (see fig.12).

The elevation of Wiślica by awarding it the status of a Monument of History can also positively affect its economic development. Suitable exploitation and promotion of the town, paying special attention to its cultural resources, could make Wiślica an important point on the map of cultural tourism in Poland. That in turn could influence the development

of tourist accommodation, eating places and related functions, which would enhance an economic boom.

Finally, it is worth mentioning that recognising a monument as the Monument of History offers an opportunity to acquire additional subsidies for its revalorisation and protection. Therefore, one has to hope that the initiative of awarding Wiślica the title of the Monument of History, which was put forward not merely by the local authorities but also by the nation-wide milieu of conservators and historians of art and urban-planning, will succeed and help not only to protect that complex, but also to promote and popularise knowledge of its past.

LITERATURA

1. Antoniewicz W., Znaczenie odkryć w Wiślicy, „Slavia Antiqua” nr 10, 1968;
2. Antoniewicz W., Wartołowska Z., Prace wykopaliskowe w Wiślicy w latach 1953 i 1954, „Sprawozdania Archeologiczne” nr 1, 1955;
3. Dąbrowska E., Studia nad osadnictwem wczesnośredniowiecznym ziemi wiślickiej, Wyd. Zakł. Narodowy im. Ossolińskich, Wrocław 1965;
4. Jan Długosz, *Historiae Poloniae Libri XII*, t. 3, Jana Długosza *Opera Omnia*, Kraków 1876;
5. Jan z Czarnkowa, *Kronika polska 1333-1384*, [w:] *Monumenta Poloniae Historica – Pomniki dziejowe Polski*, t. II, Warszawa 1961;
6. Krzyżanowski J., Polityka miejska Bolesława Wstydliwego, [w:] *Studia historyczne ku czci Stanisława Kutrzeby*, t.2, Kraków 1938, ss. 381-430;
7. Kiryk F., *Urbanizacja Małopolski: województwo sandomierskie XIII-XVI wiek*, Wyd. Regionalny Ośrodek Studiów i Ochrony Środowiska Kulturowego, Kielce 1994;
8. Kuśnierz K., Kuśnierz-Krupa D., Krupa M., Comments to the history of spatial development of Wiślica in the middle ages, „*Technical Transactions 5/2017 – Czasopismo Techniczne 5/2017. Architecture and Urban Planning*”, Wyd. PK, Kraków 2017, ss. 5-14;
9. *Pomniki Historii – źródła dziedzictwa kultury. Twórczość, dziedzictwo kulturowe i przyrodnicze bogactwem Polski*, „*Biuletyn Forum debaty Publicznej*”, nr 10, O. Dziekoński (red.), Wyd. Kancelaria Prezydenta RP, Warszawa 2012;
10. Twarowska E., Cmentarzysko i kościół św. Marcina w Wiślicy, „*Światowit*” 35, 1982, ss. 195-253;
11. Wartołowska Z., Wyniki badań archeologicznych w Wiślicy, „*Ochrona zabytków*” nr 13/1-4 (48-51), Wyd. ODZ.

II, Warszawa 1961, pp. 625-627.

²⁸ P. Kardyś, op.cit, pp. 134-135.

²⁹ The study was prepared by the team: prof. dr hab. inż. arch. Andrzej Kadłuczka, prof. dr hab. inż. arch. Kazimierz Kuśnierz, dr hab. inż. arch. Dominika Kuśnierz-Krupa, dr hab. Klaudia Stala, dr inż. arch. Michał Krupa, mgr inż. arch. Dominik Przygodzki.